१०

शिवराजविजयः - योगीराजसंवादः

प्रस्तावना

योगिराजसपर्यायाः परं बालिकारोदनवृत्तान्तम्, भारतवर्षे यवनानां दुराचारः, योगिराजस्य योगाचरणम्, भारतवर्षस्य वर्तमानदशा इत्येते अस्मिन् पाठे क्रमशः वर्णिताः।

उद्देश्यानि

अमुम् पाठं पठित्वा भवान् -

- बालिकाप्राप्तिवृत्तान्तं जानीयात्।
- बालिकारोदनवृत्तान्तं जानीयात्।
- बालिकापहरणवृत्तान्तं जानीयात्।
- यवनानां दुराचारान् जानीयात्।
- योगिराजस्य योगप्रसङ्गं जानीयात्।
- पाठ्यांशस्य अन्वयार्थसङ्गमनं जानीयात्।
- पाठ्यांशस्थानां पदानां व्याकरणविमर्शं पर्यायशब्दान् च जानीयात्।

१०.१) सम्पूर्णः मूलपाठः

अथ योगिराजं सम्पूज्य यावदीहितं किमपि आलपितुम्, तावत् कुटीरात् अश्रूयत तस्या एव बालिकायाः सकरुणरोदनम्।

ततः 'किमिति। कुत इति। केयमिति। कथमिति।' पृच्छापरवशे योगिराजे ब्रह्मचारिगुरुणा बालिकां सान्त्वयितुं श्यामवटुमादिश्य कथितम्–

'भगवन्! श्रूयतां यदि कुतूहलम्। ह्यः सम्पादित–सायन्तन–कृत्ये, अत्रैव कुशाऽऽस्तरणमधिष्ठिते मयि परितः समासीनेषु छात्रवर्गेषु, धीर–समीर–स्पर्शेन मन्दमन्दमान्दोल्यमानासु व्रततिषु, समुदिते यामिनी– कामिनी–चन्दनबिन्दाविव इन्दौ, कौमुदी–कपटेन सुधाधारामिव वर्षति गगने, अस्मन्नीतिवार्तां शुश्रूषुषु इव मौनमाकलयत्सु पतंग–कुलेषु, कैरव–विकाश–हर्ष–प्रकाश–मुखरेषु चञ्चरीकेषु, अस्पष्टाक्षरम्, कम्पमान–निःश्वासम्,

श्लथत्कण्ठम्, घर्घरितस्वनम्, चीत्कारमात्रम्, दीनतामयम्, अत्यवधानश्रव्यत्वादनुमितदविष्ठं क्रन्दनमश्रौषम्।

तत्क्षणमेव च 'कुत इदम्। किमिदमिति दृश्यतां ज्ञायताम्' इत्यादिश्य छात्रेषु विसृष्टेषु, क्षणानन्तरं छात्रेणैकेन भयभीता सवेगमत्युष्णं दीर्घं निःश्वसती, मृगीव व्याघ्राऽऽघ्रता, अश्रुप्रवाहैः स्नाता, सवेपथुः कन्यकैका अङ्के निधाय समानीता। चिरान्वेषणेनापि च तस्याः सहचरी सहचरो वा न प्राप्तः। तां च चन्द्रकलयेव निर्मिताम्, नवनीतेनेव रचिताम्, मृणाल–गौरीम्,कुन्दकोरकाग्रदतीं सक्षोभं रुदतीमवलोक्याऽस्माभिरपि न पारितं निरोद्धुं नयनवाष्पाणि।

अथ 'कन्यके! मा भैषीः, पुत्रि! त्वां मातुः समीपे प्रापयिष्यामः, दुहितः! खेदं मा वह, भगवति! भुङ्क्ष्व किञ्चित्, पिब पयः, एते तव भ्रातरः, यत् कथयिष्यसि तदेव करिष्यामः, मा स्म रोदनैः प्राणान् संशयपदवीमारोपयः, मा स्म कोमलमिदं शरीरं शोकज्वालावलीढं कार्षीः' इति सहस्रधा बोधनेन कथमपि सम्बुद्धा किञ्चिद् दुग्धं पीतवती। ततश्च मया क्रोडे उपवेश्य, 'बालिके! कथय क्व ते पितरौ। कथमेतस्मिन्नाश्रमप्रान्ते समायाता। किं ते कष्टम्। कथमरोदीः। किं वाञ्छसि। किं कुर्मः।' इति पृष्टा मुग्धतया अपरिकलित–वाक्पाटवा, भयेन विशिथिलवचनविन्यासा, लज्जया अतिमन्दस्वरा, शोकेन रुद्धकण्ठा, चकितचकितेव कथं कथमपि अबोधयदस्मान् यद् – एषा अस्मिन्नेदीयस्येव ग्रामे वसतः कस्यापि ब्राह्मणस्य तनयाऽस्ति।

एनां च सुन्दरीमाकलय्य कोऽपि यवन–तनयो नदीतटान्मातुर्हस्तादाच्छिद्य क्रन्दन्तीं नीत्वाऽपससार। ततः कञ्चिदध्वानमतिक्रम्य यावदसिधेनुकां सन्दर्श्य बिभीषिकयाऽस्याः क्रन्दन–कोलाहलं शमयितुमियेष; तावदकस्मात् कोऽपि काल–कम्बल इव भल्लूको वनान्तादुपाजगाम। दृष्ट्वैव यवन–तनयोऽसौ तत्रैव त्यक्त्वा कन्यकामिमां शाल्मलितरुमेकमारुरोह। विप्रतनया चेयं पलाश–पलाशि–श्रेण्यां प्रविश्य घुणाक्षरन्यायेन इत एव समायाता यावद् भयेन पुना रोदितुमारब्धवती, तावदस्मच्छात्रेणैवाऽऽनीते'ति।

तदाकर्ण्य कोपज्वालाज्वलित इव योगी प्रोवाच - 'विक्रमराज्येऽपि कथमेष पातकमयो दुराचाराणामुपद्रवः।'

ततः स उवाच – 'महात्मन्! क्वाधुना विक्रमराज्यम्। वीरविक्रमस्य तु भारतभुवं विरहय्य गतस्य वर्षाणां सप्तदश–शतकानि व्यतीतानि। क्वाधुना मन्दिरे मन्दिरे जयजयध्वनिः। क्व सम्प्रति तीर्थे तीर्थे घण्टानादः। क्वाद्यापि मठे मठे वेदघोषः। अद्य हि वेदा विच्छिद्य वीथीषु विक्षिप्यन्ते, धर्मशास्त्राण्युद्धूय धूमध्वजेषु ध्मायन्ते, पुराणानि पिष्ट्वा पानीयेषु पात्यन्ते, भाष्याणि भ्रंशयित्वा भ्राष्ट्रेषु भर्ज्यन्ते, क्वचिन्मन्दिराणि भिद्यन्ते, क्वचित् तुलसीवनानि छिद्यन्ते, क्वचिद्

दारा अपह्रियन्ते, क्वचिद् धनानि लुण्ठ्यन्ते, क्वचिदार्त्तनादाः, क्वचिद् रुधिरधाराः, क्वचिदग्निदाहः, क्वचिद् गृहनिपातः' इत्येव श्रूयतेऽवलोक्यते च परितः।

तदाकर्ण्य दुःखितश्चकितश्च योगिराडुवाच - "कथमेतत्। ह्य एव पर्वतीयाञ्छकान् विनिर्जित्य महता जयघोषेण स्वराजधानीमायातः श्रीमानादित्य-पदलाञ्छनो वीरविक्रमः। अद्यापि तद्विजयपताका मम चक्षुषोरग्रत इव समुद्धूयते, अधुनापि तेषां पटहगोमुखादीनां निनादः कर्णशष्कुलीं पूरयतीव, तत् कथमद्य वर्षाणां सप्तदश-शतकानि व्यतीतानि।" इति।

ततः सर्वेषु स्तब्धेषु चकितेषु च ब्रह्मचारिगुरुणा प्रणम्य कथितम् -

"भगवन्! बद्ध–सिद्धासनैर्निरुद्ध–निःश्वासैः प्रबोधितकुण्डलिनीकैः विजित–दशेन्द्रियैरनाहत–नाद–तन्तुमवलम्ब्याऽऽज्ञाचक्रं संस्पृश्य, चन्द्र–मण्डलं भित्त्वा, तेजःपुञ्जमविगणय्य, सहस्रदलकमलस्यान्तः प्रविश्य, परमात्मानं साक्षात्कृत्य, तत्रैव रममाणैर्मृत्युञ्जयैरानन्दमात्र–स्वरूपैर्ध्यानावस्तितैर्भवादृशैर्न ज्ञायते कालवेगः। तस्मिन् समये भवता ये पुरुषा अवलोकिताः तेषां पञ्चाशत्तमोऽपि पुरुषो नावलोक्यते। अद्य न तानि स्रोतांसि नदीनाम्, न सा संस्था नगराणाम्, न सा आकृतिर्गिरीणाम्, न सा सान्द्रता विपिनानाम्। किमधिकं कथयामो भारतवर्षमधुना अन्यादृशमेव सम्पन्नमस्ति।"

इदमाकर्ण्य किञ्चित् स्मित्वेव परितोऽवलोक्य च योगी जगाद – "सत्यं न लक्षितो मया समय–वेगः। यौधिष्ठिरे समये कलितसमाधिरहं वैक्रम–समये उदस्थाम्। पुनश्च वैक्रम–समये समाधिमाकलय्य अस्मिन् दुराचारमये समयेऽहमुत्थितोऽस्मि। अहं पुनर्गत्वा समाधिमेव कलयिष्यामि, किन्तु तावत् सङ्क्षिप्य कथ्यतां का दशा भारतवर्षस्येति।"

१०.२) साम्प्रतं मूलपाठमवगच्छाम – १

अथ योगिराजं सम्पूज्य यावदीहितं किमपि आलपितुम्, तावत् कुटीरात् अश्रूयत तस्या एव बालिकायाः सकरुणरोदनम्।

ततः 'किमिति। कुत इति। केयमिति। कथमिति।' पृच्छापरवशे योगिराजे ब्रह्मचारिगुरुणा बालिकां सान्त्वयितुं श्यामवटुमादिश्य कथितम्–

'भगवन्! श्रूयतां यदि कुतूहलम्। ह्यः सम्पादित–सायन्तन–कृत्ये, अत्रैव कुशाऽऽस्तरणमधिष्ठिते मयि परितः समासीनेषु छात्रवर्गेषु, धीर–समीर–स्पर्शेन मन्दमन्दमान्दोल्यमानासु व्रततिषु, समुदिते यामिनी– कामिनी–चन्दनबिन्दाविव इन्दौ, कौमुदी–कपटेन सुधाधारामिव वर्षति गगने, अस्मन्नीतिवार्तां शुश्रूषुषु इव मौनमाकलयत्सु पतंग–कुलेषु, कैरव–विकाश–हर्ष–प्रकाश–मुखरेषु चञ्चरीकेषु, अस्पष्टाक्षरम्, कम्पमान–निःश्वासम्,

श्लथत्कण्ठम्, घर्घरितस्वनम्, चीत्कारमात्रम्, दीनतामयम्, अत्यवधानश्रव्यत्वादनुमितदविष्ठतं क्रन्दनमश्रौषम्।

अन्वयार्थः - अथ ततः परं योगिराजं मुनिप्रवरं सम्पूज्य समर्च्य किमपि किञ्चिदपि आलपितुं वक्तुं यावत् यदा एव ईहितं प्रयतितं तावत् तदा एव कुटीरात् उटजात् तस्याः पूर्वोक्तायाः बालिकायाः कन्यकायाः सकरुणरोदनं शोकसहितं विलापम् अश्रूयत श्रुतिगोचरम् अभवत्।

ततः कन्यकारोदनाकर्णनात्परं 'किमिति किमर्थं रोदनम्। कुत इति कस्मात् प्रदेशात् क्रन्दनम्। का इयम् इति का एषा रोदिति इति। कथम् इति क्रन्दनस्य किं कारणम् इति।' पृच्छापरवशे प्रश्नपरतन्त्रे योगिराजे योगिवरे ब्रह्मचारिगुरुणा वर्णिनः आचार्येण बालिकां क्रन्दन्तीं बालां सान्त्वयितुम् आश्वासयितुं श्यामवटुं श्यामलं ब्रह्मचारिणम् आदिश्य आज्ञाप्य कथितं उक्तम्–

भगवन् योगैश्वर्यसम्पन्नमहर्षे यदि चेत् कुतूहलम् वृत्तान्तज्ञानकौतुकं (अस्ति तर्हि) श्रूयतां समाकर्ण्यताम् एतदेव यत् – ह्यः गतवासरे सम्पादित–सायन्तन–कृत्ये विहितसन्ध्यावन्दने अत्रैव अस्मिन्नेव स्थाने कुशास्तरणम् दर्भासनम् अधिष्ठिते आरूढे मयि गौरश्यामवटुशिक्षके मुनौ परितः समन्तात् समासीनेषु समुपविष्टेषु छात्रवर्गेषु शिष्यसमुदायेषु धीर–समीर–स्पर्शेन मन्द–मन्द–वायुसम्पर्केण मन्दमन्दं शनैः शनैः आन्दोल्यमानासु सञ्चाल्यमानासु व्रततिषु वल्लरीषु, समुदिते उदयं प्राप्तवते यामिनी–कामिनी–चन्दनबिन्दौ रात्रिरूपायाः ललनायाः ललाटतिलके इव इन्दौ चन्द्रे, कौमुदी–कपटेन ज्योत्स्नाव्याजेन सुधाधाराम् इव पीयुषप्रवाहम् इव वर्षति वर्षणं कुर्वति गगने आकाशे, अस्मन्नीतिवार्तां मन्मुखात् नयकथनं शुश्रूषुषु इव श्रोतुम् इच्छुषु इव मौनं मूकतां आकलयत्सु समादधत्सु पतङ्ग–कुलेषु विहगकुलेषु, कैरव–विकाश–हर्षप्रकाश–मुखरेषु कुमुद–प्रफुल्लन–मोदप्रकाशन–शब्दायमानेषु चञ्चरीकेषु द्विरेफेषु, (अहम्) अस्पष्टाक्षरम् अस्फुटवर्णम्, कम्पमाननिःश्वासं वेपमाननिःश्वसनं, चीत्कारमात्रं चीत्काररूपम्, दीनतामयं कारुण्यसमन्वितम्, अत्यवधानश्रव्यत्वाद् विशेषावधानेन श्रवणयोग्यत्वाद् अनुमितदविष्ठतं अनुमितदूरत्वं क्रन्दनं रोदनम् अश्रौषम् अशृण्वम्।

व्याख्यानम् - योगिराजसपर्यायाः परं यदा तेन सह वार्तालापं कर्तुं चेष्टितवान् ब्रह्मचारिगुरुः तदा कुटीरात् यवनत्रस्ताया बालिकायाः सकरुणरोदनं श्रुत्वा 'किमर्थं रोदनम्। कुतः क्रन्दनम्। का इयम् रोदिति इति। क्रन्दनस्य किं कारणम् इति।' इति योगिराजः पृष्टवान्। तदा ब्रह्मचारिगुरुः श्यामवटुं बालिकासान्त्वनाय आदिश्य योगिराजाय बालिकावृत्तान्तं कथितवान्।

यदा ब्रह्मचारिगुरुः सायन्तनीं सन्ध्योपासनां समाप्य दर्भासनासीनः छात्रपरिवेष्टितः सन् उपदेष्टुम् उपविष्टः। तदा मन्दमन्दपवनस्पर्शेण लताः सञ्चलन्त्यः आसन्। यामिनीरूपायाः कामिन्याः कपालबिन्दुरिव चन्द्रः उदयं गतः। ज्योत्स्नाव्याजेन आकाशः सुधाधारामिव वर्षन् आसीत्। पक्षिणः तथा मूका आसन् यथा ते अपि ब्रह्मचारिगुरोः नीतिव्याख्यां श्रोतुकामाः। कुमुदविकासेन हर्षं प्राप्तवन्त आसीत्

तदा द्विरेफाः। तस्मिन्नेव समये ब्रह्मचारिगुरुः अस्फुटवर्णं वेपमाननिःश्वसनं चित्कारमात्रं दीनतायुक्तं दूरात् एकं क्रन्दनं श्रुतवान्।

व्याकरणविमर्शः

- सम्पादितसायन्तनकृत्ये - सायन्तनानि कृत्यानि सायन्तन-कृत्यानि इति कर्मधारयः। सम्पादितानि सायन्तनकृत्यानि येन स सम्पादितसायन्तनकृत्यः, तस्मिन् इति बहुव्रीहिः।
- कुशास्तरणम् - कुशनिर्मितम् आस्तरणं कुशास्तरणम् इति शाकपार्थिवादिवत्समासः।
- अधितिष्ठति - अधिपूर्वकात् स्थाधातोः शतृप्रत्यये पुंसि ङौ अधितिष्ठति इति रूपम्।
- समासीनेषु - सम्पूर्वकाद् आस्धातोः शानचि पुंसि सुपि समासीनेषु इति रूपम्।
- धीरसमीरस्पर्शेन – धीरः समीरः धीरसमीरः इति कर्मधारयः। तस्य स्पर्शः, तेन इति षष्ठीतत्पुरुषः।
- यामिनीकामिनीचन्दनबिन्दौ - यामिनी एव कामिनी यामिनीकामिनी इति कर्मधारयः। चन्दनस्य बिन्दुः चन्दनबिन्दुः इति षष्ठीतत्पुरुषः। यामिनीकामिन्याः चन्दनबिन्दुः यामिनीकामिनी-चन्दनबिन्दुः, तस्मिन् इति षष्ठीतत्पुरुषः।
- पतङ्गकुलेषु - पतङ्गानां कुलानि पतङ्गकुलानि, तेषु इति षष्ठीतत्पुरुषः।
- कैरवविकाशहर्षप्रकाशमुखरेषु - कैरवाणां विकाशः कैरवविकाशः इति षष्ठीतत्पुरुषः। तज्जनितः हर्षः कैरवविकाशहर्षः इति शाकपार्थिवादिवत्समासः। तस्य प्रकाशः कैरवविकाशहर्षप्रकाशः इति षष्ठीतत्पुरुषः। तेन मुखराः इति तृतीयातत्पुरुषः, तेषु।
- अस्पष्टाक्षरम् - न स्पष्टम् अस्पष्टम् इति नञ्समासः। अस्पष्टम् अक्षरं यस्य तत् अस्पष्टाक्षरम् इति बहुव्रीहिः।
- कम्पमाननिःश्वासम् - कम्पमानो निःश्वासो यस्मिन् तत् कम्पमाननिःश्वासमिति बहुव्रीहिः।
- अनुमितदविष्ठतम् - अनुमिता दविष्ठता यस्य तद् अनुमितदविष्ठतम् इति बहुव्रीहिः।
- अश्रौषम् - श्रुधातोः लुङि उत्तमपुरुषैकवचने अश्रौषम् इति रूपम्।

कोषः

- "कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कतूहलम्" इत्यमरः।
- "समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि" इत्यमरः।
- "बल्ली तु व्रततिर्लता" इत्यमरः।
- "चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना" इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः – १

१. बालिकां सान्त्वयितुं कमादिदेश ब्रह्मचारिगुरुः।

२. समुदितः चन्द्रः कीदृश आसीत्।

३. गगनं किं वर्षति।

४. ब्रह्मचारिगुरुः कीदृशं कन्दनम् अश्रौषत्।

५. कम्पमाननिःश्वासम् इत्यस्य समासः दर्शनीयः।

१०.३) साम्प्रतं मूलपाठमवगच्छाम – २

तत्क्षणमेव च 'कुत इदम्। किमिदमिति दृश्यतां ज्ञायताम्' इत्यादिश्य छात्रेषु विसृष्टेषु, क्षणानन्तरं छात्रेणैकेन भयभीता सवेगमत्युष्णं दीर्घं निःश्वसती, मृगीव व्याघ्राऽऽघ्रता, अश्रुप्रवाहैः स्नाता, सवेपथुः कन्यकैका अङ्के निधाय समानीता। चिरान्वेषणेनापि च तस्याः सहचरी सहचरो वा न प्राप्तः। तां च चन्द्रकलयेव निर्मिताम्, नवनीतेनेव रचिताम्, मृणाल–गौरीम्,कुन्दकोरकाग्रदतीं सक्षोभं रुदतीमवलोक्याऽस्माभिरपि न पारितं निरोद्धुं नयनवाष्पाणि।

अन्वयार्थः - तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव समये च पुनः 'कुतः कस्मात् स्थानाद् इदं रोदनम्। किमिदं किं कारणम् अस्य इति दृश्यताम् ईक्ष्यताम् ज्ञायतां बुध्यताम्' इति इत्थम् आदिश्य आज्ञाप्य छात्रेषु शिष्येषु छात्रेषु विसृष्टेषु प्रेरितेषु, क्षणानन्तरं किञ्चित्परं एकेन छात्रेण एकेन शिष्येण भयभीता भयग्रस्ता सवेगं वेगसहितम् अत्युष्णं बहुसन्तापग्रस्तं दीर्घं पृथुलं निःश्वसती श्वासं गृह्णन्ती, मृगी इव हरिणी इव व्याघ्राऽऽघ्रता शार्दूलाक्रान्ता, अश्रुप्रवाहैः नयनवाष्पप्रवाहनैः स्नाता विहितस्नाना, सवेपथुः सकम्पा एका कन्यका एका बालिका अङ्के क्रोडे निधाय संस्थाप्य समानीता आनीता।

चिरान्वेषणेन अपि बहुधा अनुसन्धानेन अपि च पुनः तस्याः बालायाः सहचरी सखी सहचरो सखा वा न प्राप्तः न अधिगतः। तां च बालिकां चन्द्रकलया इव हिमांशुरेखया इव निर्मितां रचिताम्, नवनीतेन हैयङ्गवीनेन इव रचितां विहिताम्, मृणाल–गौरीं कमलदण्डसदृशधवलाम्, कुन्दकोरकाग्रदतीं कुन्दकोरकाग्रभागसदृश धवलदन्तान्वितां सक्षोभं सभयं रुदतीं क्रन्दन्तीम् अवलोक्य वीक्ष्य अस्माभिः अपि आश्रमनिवासिभिः अपि नयनवाष्पाणि नेत्राश्रूणि निरोद्धुम् अवरोधनाय न पारितं न शक्तम्।

व्याख्यानम् - तस्मिन्नेव समये 'कुतः इदं रोदनम्। किं कारणम् अस्य' इति ज्ञातुं ब्रह्मचारिगुरुः शिष्यान् आदिष्टवान्। छात्राणां मध्ये केनचित् यवनभयव्याकुला असहाया क्रन्दनरता कन्यका अङ्के कृत्वा समानीता। सा कन्या सन्तापेन दीर्घं निःश्वसती, व्याघ्राक्रान्ता हरिणी इव, अश्रुप्रवाहस्नाता, कम्पमाना

आसीत्। बहुधा अन्वेषणेन अपि तस्याः सहचरं सहचरीं वा कोपि शिष्यो न प्राप्तवान्। तां बहुधां क्रन्दनरतां त्रस्तां च दृष्ट्वा सर्वे एव आश्रमवासिनः अश्रुपातं कृतवन्तः।

व्याकरणविमर्शः

- व्याघ्राघ्राता – व्याघ्रेण आघ्राता इति तृतीयातत्पुरुषः
- अश्रुप्रवाहैः - अश्रूणां प्रवाहः अश्रुप्रवाहः, तै इति षष्ठीतत्पुरुषः।
- सवेपथुः- वेपथुना सह वर्तमाना इति बहुव्रीहिः।
- मृणालगौरीम् - मृणाल इव गौरी मृणालगौरी, ताम् इति उपमानकर्मधारयः।
- कुन्दकोरकाग्रदतीम् - कुन्दानां कोरकाणि कुन्दकोरकाणि इति षष्ठीतत्पुरुषः। कुन्दकोरकाणाम् अग्राणि कुन्दकोरकाग्राणि इति षष्ठीतत्पुरुषः। कुन्दकोरकाग्राणि इव दन्ताः यस्याः सा कुन्दकोरकाग्रदती, ताम् इति बहुव्रीहिः।
- भयभीता - भयेन भीता इति तृतीयातत्पुरुषः।
- दृश्यताम् - दृश्धातोः कर्मणि लोटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- ज्ञायताम् - ज्ञाधातोः कर्मणि लोटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- निःश्वसती - निर्-पूर्वकात् श्वस्धातोः शतृप्रत्यये ङीपि सौ निःश्वसती इति रूपम्।

कोषः

- "शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे" इत्यमरः।
- "उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः" इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः–२

६. कीदृशी बालिका छात्रेण अङ्के समानीता।

७. क्रन्दन्तीं बालिकां दृष्ट्वा किं निरोद्धुम् आश्रमवासिनः असमर्थाः।

८. कुन्दकोरकाग्रदतीम् इत्यत्र समासः दर्शनीयः।

१०.४) साम्प्रतं मूलपाठमवगच्छाम – ३

अथ 'कन्यके! मा भैषीः, पुत्रि! त्वां मातुः समीपे प्रापयिष्यामः, दुहितः! खेदं मा वह, भगवति! भुङ्क्ष्व किञ्चित्, पिब पयः, एते तव भ्रातरः, यत् कथयिष्यसि तदेव करिष्यामः, मा स्म रोदनैः प्राणान् संशयपदवीमारोपयः, मा स्म कोमलमिदं शरीरं शोकज्वालावलीढं कार्षीः' इति सहस्रधा बोधनेन कथमपि सम्बुद्धा किञ्चिद् दुग्धं पीतवती। ततश्च मया क्रोडे उपवेश्य,

'बालिके! कथय क्व ते पितरौ। कथमेतस्मिन्नाश्रमप्रान्ते समायाता। किं ते कष्टम्। कथमरोदीः। किं वाञ्छसि। किं कुर्मः।' इति पृष्टा मुग्धतया अपरिकलित–वाक्पाटवा, भयेन विशिथिलवचनविन्यासा, लज्जया अतिमन्दस्वरा, शोकेन रुद्धकण्ठा, चकितचकितेव कथं कथमपि अबोधयदस्मान् यद् – एषा अस्मिन्नेदीयस्येव ग्रामे वसतः कस्यापि ब्राह्मणस्य तनयाऽस्ति।

अन्वयार्थः - अथ बालिकादर्शनाद् अनन्तरं 'कन्यके हे बाले! मा भैषीः भयं मा कार्षीः। पुत्रि! हे नन्दिनि! त्वां भवतीं मातुः अम्बायाः समीपे निकटे प्रापयिष्यामः प्रेषयिष्यामः। दुहितः पुत्रि! खेदं क्लेशं मा वह मा धारय। भगवति! हे ऐश्वर्यशालिनि! किञ्चिद् ईषत् भुङ्क्ष्व खाद, पयः पिब दुग्धस्य पानं कुरु। एते पुरोदृश्यमानाः तव भवत्याः भ्रातरः सहोदराः; यत् यत्किमपि कथयिष्यसि वक्ष्यसि तदेव करिष्यामः वयं तदेव विधास्यामः। मा स्म, रोदनैः क्रन्दनैः प्राणान् असून् संशयपदवीं सन्देहास्थितिम् आरोपयः समारोपयः। कोमलं सुकुमारम् इदम् एतत् शरीरं देहं शोकज्वालावलीढं क्लेशाग्निपरिव्याप्तं मा स्म कार्षीः मा कुरु इति एवम्प्रकारेण सहस्रधा बहुभिः प्रकारैः बोधनेन सान्त्वनप्रदानेन कथमपि केनापि प्रकारेण सम्बुद्धा अवबोधिता सती किञ्चिद् अत्यल्पं दुग्धं पयः पीतवती अपिबत्।

ततश्च पयःपानात्परं मया ब्रह्मचारिणाम् आचार्येण क्रोडे अङ्के उपवेश्य संस्थाप्य, 'बालिके कन्यके! क्व कुत्र ते तव पितरौ जनकः जननी च कथय वद। कथं केन प्रकारेण एतस्मिन् आश्रमप्रान्ते आश्रमप्रदेशे समायाता समागता। ते तव किं कीदृशं कष्टं दुःखम्। कथं केन प्रकारेण अरोदीः कन्द्रनं करोषि। किं वाञ्छसि किम् इच्छसि। किं कुर्मः वयं किं कर्तुं शक्नुमः।' इति एवं पृष्टा जिज्ञासिता मुग्धतया सरलतया अपरिकलित–वाक्पाटवा अज्ञातवचनचातुर्या, भयेन साध्वंसेन विशिथिलवचनविन्यासा गलितवचःक्रमा, लज्जया हिस्रपया अतिमन्दस्वरा अतिशयेन कोमलस्वरा, शोकेन कष्टेन रुद्धकण्ठा स्तम्भितगलविवरा, चकितचकिता इव अत्यन्तं भीत इव कथं कथमपि येन केनापि प्रकारेण अस्मान् आश्रमवास्तव्यान् अबोधयद् विज्ञापितवती यद् एषा इयं बालिका अस्मिन् एतस्मिन् नेदीयसि एव अतिसमीपे एव ग्रामे वसतः वासं कुर्वतः कस्यापि कस्यचिदपि ब्राह्मणस्य विप्रस्य तनया पुत्री अस्ति भवति।

व्याख्यानम् - सर्वे आश्रमवासिनः बालिकायाः सान्त्वनाय बहुधा चेष्टितवन्तः। ते तां तस्याः मातरं पितरं च प्रति नेष्यन्तीति उक्तवन्तः। बहुधा भोजनाय पानाय च अनुरुद्धा सा बालिका अत्यल्पं दुग्धं पयः पीतवती।

पयःपानात्परं ब्रह्मचारिगुरुः तां प्रति तस्याः परिचयः कः, कथं सा अत्र सम्प्राप्ता, किं तस्या दुःखम् इत्यादिप्रश्नान् पृष्टवान्। एवं पृष्टा सा सरलतया अज्ञातवचनचातुर्या, भयेन शिथिलवचनविन्यासा, लज्जया कोमलस्वरा, कष्टेन रुद्धकण्ठा आश्रमवास्तव्यान् उक्तवती यत् सा समीपवर्तिनः एकस्य ग्रामस्य ब्राह्मणस्य कन्यका।

व्याकरणविमर्शः

- मा भैषीः – "माङि लुङ्" इति सूत्रेण माङ्योगे भीधातोः लुङि मध्यमपुरुषैकवचने भैषीः इति रूपम्। अत्र "न माङ्योगे" इत्यनेन सूत्रेण अडागमाभावः।
- शोकज्वालावलीढम् - शोकरूपा ज्वाला शोकज्वाला इति शाकपार्थिवादिवत्समासः। शोकज्वालाभिः अवलीढं शोकज्वालावलीढम् इति तृतीयातत्पुरुषः। अवपूर्वात् लिह्धातोः क्तप्रत्यये अवलीढशब्दो निष्पन्नः।
- अपरिकलितवाक्पाटवा - वाचः पाटवं वाक्पाटवम् इति षष्ठीतत्पुरुषः। न परिकलितम् अपरिकलितम् इति नञ्समासः। अपरिकलितं वाक्पाटवं यस्याः सा अपरिकलितवाक्पाटवा इति बहुव्रीहिः।
- विशिथिलवचनविन्यासा - वचनानां विन्यासः वचनविन्यासः इति षष्ठीतत्पुरुषः। विशिथिलः वचनविन्यासः यस्याः सा विशिथिलवचनविन्यासा इति बहुव्रीहिः।

कोषः

- "मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्" इत्यमरः।
- "दुग्धं क्षीरं पयः समम्" इत्यमरः।
- "मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा" इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः – ३

९. बहुधा सम्बोधिता बालिका किं कृतवती।

१०. सा बाला कस्य कन्यका।

११. अपरिकलितवाक्पाटवा इत्यत्र समासः प्रदर्शनीयः।

१२. विशिथिलवचनविन्यासा इत्यत्र समासः प्रदर्शनीयः।

१०.५) साम्प्रतं मूलपाठमवगच्छाम – ४

एनां च सुन्दरीमाकलय्य कोऽपि यवन–तनयो नदीतटान्मातुर्हस्तादाच्छिद्य क्रन्दन्तीं नीत्वाऽपससार। ततः कश्चिदध्वानमतिक्रम्य यावदसिधेनुकां सन्दर्श्य बिभीषिकयाऽस्याः क्रन्दन–कोलाहलं शमयितुमियेष; तावदकस्मात् कोऽपि काल–कम्बल इव भल्लूको वनान्तादुपाजगाम। दृष्ट्वैव यवन–तनयोऽसौ तत्रैव त्यक्त्वा कन्यकामिमां शाल्मलितरुमेकमारुरोह। विप्रतनया चेयं पलाश–पलाशि–श्रेण्यां प्रविश्य घुणाक्षरन्यायेन इत एव समायाता यावद् भयेन पुना रोदितुमारब्धवती, तावदस्मच्छात्रेणैवाऽऽनीते'ति।

अन्वयार्थः - एनां पूर्वोक्ताम् इमां च सुन्दरीं मनोहराम् आकलय्य निश्चित्य कोऽपि कश्चन यवनतनयः यवनपुत्रः नदीतटात् तरङ्गिणीतीरात् मातुः जनन्याः हस्तात् भुजात् आच्छिद्य बलात् अपहृत्य क्रन्दन्तीं रोदनं कुर्वन्तीं नीत्वा स्वीकृत्य अपससार पलायनं कृतवान्। ततः पलायनात्परं कञ्चिदध्वानम् ईषन्मार्गम् अतिक्रम्य गत्वा यावत् यदा असिधेनुकां छुरिकां सन्दर्श्य दर्शयित्वा बिभीषिकया भयेन अस्याः बालिकायाः क्रन्दनकोलाहलं रोदनचित्कारं शमयितुं शान्तं विधातुम् इयेष इष्टवान्, तावत् तदा अकस्मात् हठात् कोऽपि कश्चन कालकम्बलः इव यमकम्बलः इव भल्लूकः ऋक्षः वनान्तात् अरण्यप्रान्ताद् उपाजगाम उपागतः। असी यवनतनयः यवनपुत्रः दृष्ट्वा एव भल्लूकम् अवलोक्य एव तत्र एव तस्मिन्नेव प्रदेशे इमां कन्यकां एतां बालिकां त्यक्त्वा परित्यज्य एकं शाल्मलितरुम् एकं शाल्मलीवृक्षम् आरुरोह समारूढवान्। इयं विप्रतनया एषा ब्राह्मणकन्यका च पलाश–पलाशि–श्रेण्यां किंशुकविटपपङ्क्तौ प्रविश्य प्रवेशं विधाय घुणाक्षरन्यायेन इत एव आश्रमप्रान्तं समायाता समागता यावद् यदा भयेन त्रासेन पुनः भूयः रोदितुं विलपितुम् आरब्धवती समारेभे तावत् तदा अस्मच्छात्रेण एव मदीयशिष्येण एव आनीता अत्र सम्प्रापिता' इति बालिकासम्प्राप्तिवृत्तान्तम्।

व्याख्यानम् - कदाचित् मात्रा यदा ब्राह्मणकन्यका सा नदीतटे भ्रमति स्म तदा कोऽपि यवनयुवको मातुर्हस्तात् सप्रसभं ताम् अपहृत्य वनमार्गेण आगतः। सहसा मार्गमध्ये समापतिते कंस्मिश्चिद् भल्लुके भयाद् यवनोऽसौ शाल्मलीतरुम् आरुरोह। बालिका अपि वनवर्त्मना किंशुकविटपपङ्क्तौ प्रविश्य घुणाक्षरन्यायेन आश्रमं समायाता क्रन्दनरता उद्धृता च तपोवनबालकेन इत्येवं बालिकावृत्तान्तं समाप्तम्।

कामान्धः स यवनो निर्दयेन हृदयेन अस्फुटस्वरामपि बालिकां तन्मातुः हृदयं शून्यं कुर्वन् अपहर्तुं न विचलितः अभवत्। एतेन यवनानां कीदृशी जघन्या कामलोलुपता इति स्पष्टम्। अतो भारतवर्षस्य अभ्युदयाय तेषां नाशः साधनीयः।

व्याकरणविमर्शः

- यवनतनयः – यवनस्य तनयः यवनतनयः इति षष्ठीतत्पुरुषः।
- नदीतटात् - नद्याः तटः नदीतटः, तस्मात् इति षष्ठीतत्पुरुषः।
- कन्दन्तीम् - क्रन्द्-धातोः शतरि स्त्रियां ङीपि अमि इदं रूपम्।
- कन्दनकोलाहलम् - क्रन्दनोत्थः कोलाहलः क्रन्दनकोलाहलः, तम् इति शाकपार्थिवादिवत्समासः।
- पलाशपलाशिश्रेण्याम् - पलाशाश्चामी पलाशिनश्च पलाशपलाशिनः इति कर्मधारयः। तेषां श्रेणी, तस्यामिति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

कोषः

- "आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी।" इत्यमरः।
- "अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः।" इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः–४

१३. यवनतनयः कथं बालिकाम् अपहृतवान्।

१४. यवनतनयः केन प्रकारेण बालिकाक्रन्दनं शमयितुम् इष्टवान्।

१५. यवनतनयः भल्लूकं दृष्ट्वा किं कृतवान्।

१६. भल्लूकः कीदृश आसीत्।

१०.६) साम्प्रतं मूलपाठमवगच्छाम – ५

तदाकर्ण्य कोपज्वालाज्वलित इव योगी प्रोवाच - 'विक्रमराज्येऽपि कथमेष पातकमयो दुराचाराणामुपद्रवः।'

ततः स उवाच – 'महात्मन्! क्वाधुना विक्रमराज्यम्। वीरविक्रमस्य तु भारतभुवं विरहय्य गतस्य वर्षाणां सप्तदश–शतकानि व्यतीतानि। क्वाधुना मन्दिरे मन्दिरे जयजयध्वनिः। क्व सम्प्रति तीर्थे तीर्थे घण्टानादः। क्वाद्यापि मठे मठे वेदघोषः। अद्य हि वेदा विच्छिद्य वीथीषु विक्षिप्यन्ते, धर्मशास्त्राण्युद्धूय धूमध्वजेषु ध्मायन्ते, पुराणानि पिष्ट्वा पानीयेषु पात्यन्ते, भाष्याणि भ्रंशयित्वा भ्राष्ट्रेषु भर्ज्यन्ते, क्वचिन्मन्दिराणि भिद्यन्ते, क्वचित् तुलसीवनानि छिद्यन्ते, क्वचिद् दारा अपह्रियन्ते, क्वचिद् धनानि लुण्ठ्यन्ते, क्वचिदार्त्तनादाः, क्वचिद् रुधिरधाराः, क्वचिदग्निदाहः, क्वचिद् गृहनिपातः' इत्येव श्रूयतेऽवलोक्यते च परितः।

अन्वयार्थः - तद् ब्रह्मचारिणाम् आचार्यवचनम् आकर्ण्य निशम्य कोपज्वालाज्वलितः क्रोधाग्निसमुद्दीप्तः इव यथा योगी मुनिप्रवरः प्रोवाच निगदितवान्– "विक्रमराज्ये अपि विक्रमादित्यशासिते प्रदेशे अपि कथम् एष किमर्थम् एतादृशः पातकमयः पापरूपः दुराचाराणां खलानाम् उपद्रवः विघ्नः।"

ततः एतच्छ्रवणाद् अनन्तरं स ब्रह्मचारिगुरुः उवाच जगाद – "महात्मन् योगिन्, क्व कुत्र अधुना सम्प्रति विक्रमराज्यं विक्रमादित्यभूपतेः शासनम्। वीरविक्रमस्य तु शूरस्य विक्रमादित्यस्य तु भारतभुवं भारतवर्षं विरहय्य परित्यज्य गतस्य दिवं गतस्य वर्षाणां वत्सराणां सप्तदशशतकानि सप्तवर्षशतवर्षाणि व्यतीतानि अतीतानि। क्व कुत्र अधुना साम्प्रतं मन्दिरे मन्दिरे प्रतिदेवालयं जयजयध्वनिः जयजयनादः। क्व कुत्र सम्प्रति अधुना तीर्थे तीर्थे प्रतितीर्थं घण्टानादः वाद्यमानघण्टाध्वनिः। क्व कुत्र अद्यापि अस्मिन् दिवसेऽपि मठे मठे प्रतिमठं वेदघोषः श्रुत्यध्ययननादः। अद्य अधुना हि निश्चयेन वेदाः श्रुतयः विच्छिद्य छित्त्वा वीथीषु मार्गेषु विक्षिप्यन्ते विकीर्यन्ते। धर्मशास्त्राणि मन्वादिप्रणीतस्मृतिशास्त्राणि उद्धूय उत्तोल्य धूमध्वजेषु अग्निषु ध्मायन्ते दह्यन्ते। पुराणानि वेदव्यासविरचितानि श्रीमद्भागवतादीनि पिष्ट्वा चूर्णीकृत्य पानीयेषु जलेषु पात्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते। भाष्याणि सूत्रव्याख्यानानि महाभाष्यादीनि भ्रंशयित्वा विचूर्ण्य भ्राष्ट्रेषु भर्जनपात्रेषु भर्ज्यन्ते वह्निना दह्यन्ते। क्वचित्

कुत्रचित् मन्दिराणि देवालयाः भिद्यन्ते नाश्यन्ते, क्वचित् कुत्रचित् तुलसीवनानि तुलसीवृक्षाणाम् अरण्यानि छिद्यन्ते कर्त्यन्ते। क्वचित् कूत्रचित् दाराः परस्त्रियः अपह्रियन्ते चोर्यन्ते। क्वचित् कुत्रचित् धनानि सुवर्णादीनि द्रव्याणि लुण्ठ्यन्ते अपह्रियन्ते। क्वचित् कुत्रचित् आर्तनादाः करुणरोदनानि, क्वचित् कुत्रचित् रुधिरधाराः शोणितप्रवाहाः, क्वचित् कुत्रचिद् अग्निदाहः वह्निदहनम्, क्वचित् कुत्रचित् गृहनिपातः भवनविनाशः इत्येव एवम् एव श्रूयते समाकर्ण्यते अवलोक्यते दृश्यते च पुनः परितः सर्वासु दिक्षु।

व्याख्यानम् - ब्रह्मचारिगुरुवचः श्रुत्वा क्रोधाग्निना समुद्दीप्तः इव मुनिप्रवरः विक्रमशासने एतादृशः दुराचारः कथमिति पृष्टवान्। वस्तुतस्तु तस्मिन् समये नासीद् विक्रमराज्यम्। विक्रमराज्ये समाधिम् आश्रित्य यदा स उत्थितस्तदा सप्तदश-शतवर्षाणि अतिक्रान्तानि।

अतः ब्रह्मचारिगुरुः योगिराजं प्रति कथितवान् यद् - इदानीं नास्ति विक्रमसमयः। यवनकाले अस्मिन् वेदघोषमुखरिताया भारतभूमेः धर्मीयं परिमण्डलम् अवलुप्तम्। इदानीं तु प्रतिमन्दिरं जयजयनादः, प्रतितीर्थं घण्टानादः, प्रतिमठं वेदघोषः अवलुप्तः। इदानीं यवनाः वेदानां स्मृतिशास्त्राणां पुराणानां भाष्याणां च सनातनधर्मप्रतीकानां विनाशं विदधति। ते मन्दिराणि तुलसीवनानि च नाशयन्ति।क्वचित् ते परस्त्रियां सुवर्णादिद्रव्याणां च अपहरणं कुर्वन्ति। एवं सर्वासु दिक्षु आर्तनादाः, शोणितप्रवाहाः, अग्निदाहः भवनविनाशः इत्येवं पातकमयानि यवनानां कार्याणि दृश्यन्ते। एवं यवनानां दुराचारः सखेदं वर्णितो ब्रह्मचारिगुरुणा।

व्याकरणविमर्शः

- कोपज्वालाज्वलितः - कोपस्य ज्वाला कोपज्वाला इति षष्ठीतत्पुरुषः। कोपज्वालया ज्वलितः कोपज्वालाज्वलितः इति तृतीयातत्पुरुषः।
- महात्मन् - महान् आत्मा यस्य स महात्मा इति बहुव्रीहिसमासः। तस्य सम्बोधने प्रथमैकवचने महात्मन् इति रूपम्।
- विक्रमराज्यम् - विक्रमस्य राज्यं विक्रमराज्यमिति षष्ठीतत्पुरुषः।
- घण्टानादः - घण्टायाः नादः घण्टानादः इति षष्ठीतत्पुरुषः।

कोषः

- "एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा" इत्यमरः।
- "मठश्छात्रानिलयः" इत्यमरः।
- "क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना" इत्यमरः।
- "गृहं गेहोद्वसितं वेश्म सद्म निकेतनम्" इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः – ५

१७. वीरविक्रमस्य भारतवर्षं त्यक्त्वा गतस्य कति वर्षाणि गतानि।

१८. यवनकाले वेदानां का दशा।

१९. यवनकाले मन्दिराणां तुलसीवनानां च का दशा।

२०. यवनकाले स्मृतिशास्त्राणां पुराणानां भाष्याणां च का दशा।

१०.७) साम्प्रतं मूलपाठमवगच्छाम – ६

तदाकर्ण्य दुःखितश्चकितश्च योगिराडुवाच - "कथमेतत्। ह्य एव पर्वतीयाञ्छकान् विनिर्जित्य महता जयघोषेण स्वराजधानीमायातः श्रीमानादित्य-पदलाञ्छनो वीरविक्रमः। अद्यापि तद्विजयपताका मम चक्षुषोरग्रत इव समुद्धूयते, अधुनापि तेषां पटहगोमुखादीनां निनादः कर्णशष्कुलीं पूरयतीव, तत् कथमद्य वर्षाणां सप्तदश-शतकानि व्यतीतानि।" इति।

अन्वयार्थः - तद् ब्रह्मचारिगुरवचः आकर्ण्य निशम्य दुःखितः क्षुब्धः चकितः विस्मितः च योगिराट् योगीश्वर उवाच जगाद – "कथम् एतत् तव एतद्वचः कथं संगतं भवति। ह्यः एव पूर्वस्मिन् दिवसे एव पर्वतीयान् गिरिस्थितान् शकान् तज्जातीयकान् विनिर्जित्य पराजित्य महता प्रचुरेण जयघोषेण जय जयेति शब्देन स्वराजधानीं स्वप्रशासनकेन्द्रम् उज्जयिनीम् आयातः आगतः श्रीमान् श्रीसम्पन्नः आदित्यपदलाञ्छनः आदित्यपदविभूषितः वीरविक्रमः शौर्यवान् विक्रमादित्यः। अद्य अपि इदानीम् अपि तद्विजयपताका विक्रमादित्यविजयध्वजः मम योगिराजस्य चक्षुषोः नयनयोः अग्रतः इव सम्मुखे इव समुद्धूयते समुद्भास्यते। अधुना अपि सम्प्रति एव तेषां विक्रमादित्यसम्बन्धिनां पटहगोमुखादीनां आनकादिवाद्यविशेषाणां निनादः ध्वनिः कर्णशष्कुलीं श्रवणेन्द्रियगह्वरं पूरयति इव बिभर्ति इव। तत् तस्मात् कथं केन प्रकारेण अद्य इदानीं वर्षाणां सप्तदशशतकानि सप्तदशशतवर्षाणि व्यतीतानि अतिक्रान्तानि।" इति।

व्याख्यानम् - ब्रह्मचारिगुरवचनश्रवणात्परं दुःखितः विस्मयं गतः च योगिराजः कथितवान् यत् – कथम् एतत् तव कथनं संगच्छते। ह्य एव शकजातीयान् पराजित्य महाजयघोषेण वीरः विक्रमादित्यः स्वराजधानीम् उज्जयिनीम् आयातः आगतः। इदानीम् अपि विक्रमादित्यविजयध्वजः योगिराजस्य चक्षुषोः अग्रभागे भासते। सम्प्रति एव विक्रमादित्यविजयोत्सवस्य निनादः श्रवणेन्द्रियं प्रवेशयति। ततः न ज्ञायन्ते सप्तदशशतवर्षाणि व्यतीतानि इति।

व्याकरणविमर्शः

- दुःखितः - दुःखशब्दाद् इतच्प्रत्यये दुःखितः इति निष्पन्नम्।
- आकर्ण्य - आङ्पूर्वकात् कर्णिधातोः ल्यपि आकर्ण्येति रूपम्।

- विनिर्जित्य - विपूर्वकात् निर्-पूर्वकाच्च जिधातोः ल्यपि विनिर्जित्येति रूपम्।
- श्रीमान् - श्रीरस्यास्तीति विग्रहे श्रीशब्दात् मतुप्प्रत्यये पुंसि सौ श्रीमान् इति रूपम्।
- आदित्यपदलाञ्छनः - आदित्यस्य पदम् आदित्यपदम् इति षष्ठीतत्पुरुषः। तदेव लाञ्छनं यस्य स आदित्यपदलाञ्छनः इति बहुव्रीहिः।
- विजयपताका - विजयस्य पताका इति षष्ठीतत्पुरुषः। अथवा विजयसूचिका पताका इति शाकपार्थिवादिवत्समासः।
- समुद्धूयन्ते - सम्पूर्वकात् उत्पूर्वकात् हुधातोः कर्मणि लटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- कर्णशष्कुलीम् - कर्णस्य शष्कुली कर्णशष्कुली, ताम् इति षष्ठीतत्पुरुषः।

कोषः

- "कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्।" इत्यमरः।
- "आनकः पटहोऽस्त्री" इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः - ६

२१. कान् पराजित्य जयघोषेण राजधानीमायातः वीरविक्रमः।

२२. विक्रमादित्यस्य अपरं नाम किम्।

१०.८) साम्प्रतं मूलपाठमवगच्छाम - ७

ततः सर्वेषु स्तब्धेषु चकितेषु च ब्रह्मचारिगुरुणा प्रणम्य कथितम् -

"भगवन्! बद्ध-सिद्धासनैर्निरुद्ध-निःश्वासैः प्रबोधितकुण्डलिनीकैः विजित-दशेन्द्रियैरनाहत-नाद-तन्तुमवलम्ब्याऽऽज्ञाचक्रं संस्पृश्य, चन्द्र-मण्डलं भित्त्वा, तेजःपुञ्जमविगणय्य, सहस्रदलकमलस्यान्तः प्रविश्य, परमात्मानं साक्षात्कृत्य, तत्रैव रममाणैर्मृत्युञ्जयैरानन्दमात्र-स्वरूपैर्ध्यानावस्तितैर्भवादृशैर्न ज्ञायते कालवेगः। तस्मिन् समये भवता ये पुरुषा अवलोकिताः तेषां पञ्चाशत्तमोऽपि पुरुषो नावलोक्यते। अद्य न तानि स्रोतांसि नदीनाम्, न सा संस्था नगराणाम्, न सा आकृतिर्गिरीणाम्, न सा सान्द्रता विपिनानाम्। किमधिकं कथयामो भारतवर्षमधुना अन्यादृशमेव सम्पन्नमस्ति।"

अन्वयार्थः - ततः तदा सर्वेषु समस्तेषु जनेषु स्तब्धेषु मौनम् आस्थितेषु चकितेषु विस्मितेषु च ब्रह्मचारिगुरुणा ब्रह्मचारिणाम् आचार्येण प्रणम्य नमस्कृत्य कथितम् उक्तम् -

"भगवन् ऐश्वर्यादिषट्कवन्, बद्धसिद्धासनैः गृहीतासनविशेषैः निरुद्धनिश्वासैः प्राणायामादिभिः अवरुद्धश्वासकलापैः प्रबोधितकुण्डलिनीकैः समुद्योतितकुण्डलिनीकैः विजितदशेन्द्रियैः

वशीकृतदशहृषीकैः अनाहतनादतन्तुं सुषुम्नामध्यस्थतुरीयपद्मोत्थितशब्दम् अवलम्ब्य आश्रित्य आज्ञाचक्रं भ्रूमध्यस्थद्विदलात्मकं चक्रं संस्पृश्य सम्यक् स्पृष्ट्वा, चन्द्रमण्डलं हिमांशुविम्बं षोडशदलात्मकचक्रं भित्त्वा विभिद्य, तेजःपुञ्जं महाप्रकाशम् अविगणय्य अवज्ञाय, सहस्रदलकमलस्य अन्तः सहस्रारचक्रस्य अभ्यन्तरं प्रविश्य निविश्य, परमात्मानं परं ब्रह्म साक्षात्कृत्य अनुभूय तत्र एव तस्मिन् परब्रह्मणि एव रममाणैः विहरद्भिः मृत्युञ्जयैः अमरैः आनन्दमात्रस्वरूपैः चिन्मयब्रह्ममयैः ध्यानावस्थितैः आबद्धध्यानैः भवादृशैः भवत्सदृशैः योगिवरैः कालवेगः समयजवो न ज्ञायते न बुध्यते। तस्मिन् समये तत्काले भवता योगिराजेन ये पुरुषा जना अवलोकिता ईक्षिताः तेषां सज्जनानां पञ्चाशत्तमः अपि पञ्चाशत्संख्यापूरकः अपि पुरुषो मानवो न अवलोक्यते न दृश्यते। अद्य इदानीं न तानि भवद्दृष्टाः स्रोतांसि सरितां धाराः, न सा पुरावर्तिनी संस्था स्थितिः नगराणां जनपदानां, न सा पुरा विद्यमानः आकृतिः आकारः गिरीणां पर्वतानाम्, न सा पुरावलोकिता सान्द्रता गहनता विपिनानाम् अरण्यानाम्। किमधिकं किम् इतोऽपि अतिरिक्तं कथयामो वदामः भारतवर्षम् आसमुद्राद् हिमाचलपर्यन्तं भारतभूमिः अधुना सम्प्रति अन्यादृशम् इव पूर्वतः पृथग् इव सम्पन्नम् जातम् अस्ति वर्तते"।

व्याख्यानम् - तदा सर्वे जनाः मौनम् आस्थिताः विस्मिताश्च। स योगिवरः आसनविशेषोपविष्टः प्राणायामादिभिः श्वासनिरोधं कृत्वा, कुण्डलिनीप्रबोधं सम्पाद्य, दश इन्द्रियाणि जित्वा, अनाहतनादतन्तुम् आश्रित्य, आज्ञाचक्रं सम्यक् स्पृष्ट्वा, चन्द्रबिम्बं भित्त्वा, तेजःपुञ्जम् अवज्ञाय, सहस्रारचक्रस्य अन्तः प्रविश्य, परं ब्रह्म अनुभूय, तस्मिन् परब्रह्मणि एव रममाणः अमरः आनन्दमात्रस्वरूपः ध्यानोपविष्टः कालवेगं न ज्ञातवान्। ब्रह्मचारिणाम् आचार्यः नमस्कृत्य एवं कथितवान्।

तस्मिन् समये योगिराजः यथा जनान् दृष्टान् तेषां सज्जनानां अर्धभागमपि इदानीं न दृष्टवान् ब्रह्मचारिगुरुः। इदानीं योगिराजेन प्रवाहाः न दृष्टाः, जनपदानां स्थितिः न पुरा इव, पर्वतानाम् आकारः अपि न पूर्ववत्, विपिनानां गहनता न पूर्वदृष्टा। भारतवर्षम् इदम् इदानीं विक्रमादित्यशासनकालात् भिन्नमेव।

योगपद्धतेः निरवद्या वर्णना ब्रह्मचारिवाचमाश्रित्य कविना सम्पादिता। कुण्डलिनी हि गुणत्रयसमन्विता शिवशक्त्यात्मिका नादशक्तिः। हठयोगेन नादमास्थाय तस्याः प्रोद्बोधः साधनीयः। तादृशे समाधौ स्थितो योगी निष्कामो दीप इव निश्चलः तिष्ठति परमात्मसाक्षात्कारं करोति। तदा योगी बाह्यं घटनाजातं किमपि वेदितुं न शक्नोति। खेचरीमुद्राद्यासनेषु संस्थिताः योगिन समाधिस्था भवन्ति। योगिराजः अपि तथा समाहितः सन् कालगतिं न ज्ञातवान्। विक्रमादित्याद् अनन्तरं कथङ्कारं यवनानां करालकरनिगडनिगडिता भारतमातृका उत्सन्नवेदधर्मा दुर्गतिकवलिता संवृत्ता इति ब्रह्मचारिणामाशयः।

व्याकरणविमर्शः

- बद्धसिद्धासनैः – सिद्धमासनं सिद्धासनमिति कर्मधारयः। बद्धं सिद्धासनं यैस्ते बद्धसिद्धासनाः इति बहुव्रीहिः, तैः बद्धसिद्धासनैः।

- अविगणय्य - नञ्-वि-संघात-पूर्वकाद् गणेर्णिचि ल्यपि अविगणय्य इति रूपम्।
- निरुद्धनिःश्वासैः - निरुद्धाः निश्वासाः यैः ते निरुद्धनिःश्वासाः इति बहुव्रीहिः।
- प्रबोधितकण्डुलिनीकैः - प्रबोधिता कुण्डलिनी यैः ते प्रबोधितकण्डुलिनीकाः, तैः इति बहुव्रीहिः।
- विजितदशेन्द्रियैः - विजितानि दशेन्द्रियाणि यैः ते विजितदशेन्द्रियाः, तैः इति बहुव्रीहिः।
- अनाहतनादतन्तुम् - अनाहतश्चासौ नादश्चेति अनाहतनादः इति कर्मधारयः। तस्य तन्तुमिति षष्ठीतत्पुरुषः।

कोषः

- "कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयः" इत्यमरः।
- "अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः" इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः – ७

२३. योगिराजः कस्य प्रबोधं सम्पादयति।

२४. योगिराजः किं जयति।

२५. योगिराजः समाधौ कस्य साक्षात्कारं सम्पादयति।

२६. योगिराजः कुत्र रममाणो भवति।

२७. योगिराजदृष्टानि कानि यवनकाले न दृश्यन्ते।

१०.९) साम्प्रतं मूलपाठमवगच्छाम – ८

इदमाकर्ण्य किञ्चित् स्मित्वेव परितोऽवलोक्य च योगी जगाद - "सत्यं न लक्षितो मया समय-वेगः। यौधिष्ठिरे समये कलितसमाधिरहं वैक्रम-समये उदस्थाम्। पुनश्च वैक्रम-समये समाधिमाकलय्य अस्मिन् दुराचारमये समयेऽहमुत्थितोऽस्मि। अहं पुनर्गत्वा समाधिमेव कलयिष्यामि, किन्तु तावत् सङ्क्षिप्य कथ्यतां का दशा भारतवर्षस्येति।"

अन्वयार्थः - इदं ब्रह्मचारिगुरवचः आकर्ण्य श्रुत्वा किञ्चित् ईषत् स्मित्वा हसित्वा इव परितः सर्वतः अवलोक्य दृष्ट्वा च योगी मुनिप्रवरः जगाद - "सत्यम् अवितथम्, मया योगिना समयजवः कालवेगः न लक्षितः न ज्ञातः। यौधिष्ठिरे समये युधिष्ठिरस्य राज्यशासनकाले कलितसमाधिः सम्प्राप्तसमाधिः अहं योगिवरः वैक्रम-समये विक्रमादित्यस्य शासनकाले उदस्थां समाधित उत्थितः। पुनः च भूयः च वैक्रमसमये विक्रमकाले समाधिं चित्तवृत्तिनिरोधात्मकम् आकलय्य आलम्ब्य अहं योगी अस्मिन् अत्र दुराचारमये पापमये समये यवनशासनकाले समये उत्थितः जागृतः अस्मि भवामि। अहं योगी पुनः भूयः गत्वा कन्दरं प्रविश्य समाधिं चित्तवृत्तिनिरोधम् एव कलयिष्यामि करिष्यामि, किन्तु परन्तु

तावत् तावत्पर्यन्तं का दशा कीदृशी अवस्था भारतवर्षस्य भारतदेशस्य इति सङ्क्षिप्य समासेन कथ्यताम् उच्यताम्।"

व्याख्यानम् - योगिराजः समाधिमाश्रित्य आसीद् अतः तेन समयवेगः न ज्ञातः। स योगिराजः युधिष्ठिरस्य राज्यशासनकाले समाधिं सम्प्राप्तः। ततः स वैक्रम-समये समाधित उत्थितः। भूयः च विक्रमकाले समाधिम् अवलम्ब्य स योगी दुराचारमये यवनशासनकाले उत्थितः। स योगी पुनः कन्दरं प्रविश्य समाधिमग्न एव भविष्यति, किन्तु स भारतवर्षस्य इदानीन्तनीं स्थितिं ज्ञातुमिच्छति इति योगिराजः ब्रह्मचारिणाम् आचार्यं प्रति कथितवान्।

व्याकरणविमर्शः

- कलितसमाधिः – कलितः समाधिः येन स कलितसमाधिः इति बहुव्रीहिः।
- यौधिष्ठिरे - युधिष्ठिरस्य अयम् इति युधिष्ठिरशब्दाद् अण्प्रत्ययः यौधिष्ठरः, तस्मिन् यौधिष्ठिरे।
- समुत्थितः - सम्पूर्वाद् उत्पूर्वात् स्थाधातोः क्तप्रत्यये सौ रूपम्।
- कलयिष्यामि - कल्धातोः णिचि लृटि मिपि कलयिष्यामीति रूपम्।
- कथ्यताम् - कथ्धातोः कर्मणि लटि प्रथमैकवचने इदं रूपम्।

कोषः

- "समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि" इत्यमरः।
- "सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति" इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः–८

२८. योगिराजः विक्रमशासनात्पूर्वं कस्य शासनकाले समाधिमग्नः।
२९. योगिराजः कदा पुनः समाधिं गतः यवनकाले उत्थितः।
३०. योगिराजः समाधौ प्रवेशात्पूर्वं किं ज्ञातुम् इच्छति।

पाठसारः

योगिराजसपर्यायाः अनन्तरं यदा तेन सह वार्तालापारम्भकाले कुटीरात् यवनत्रस्ताया बालिकायाः सकरुणरोदनमागतम्। तदा का रोदिति कथं रोदिति इत्यादिकं योगिराजः पृष्टवान्। तदा ब्रह्मचारिगुरुः योगिराजाय बालिकावृत्तान्तं निवेदितवान्।

यदा ब्रह्मचारिगुरुः सायन्तनीं सन्ध्योपासनां समाप्य दर्भासनासीनः छात्रपरिवेष्टितः सन् उपदेष्टुम् उपविष्टः तदा ब्रह्मचारिगुरुः अस्फुटवर्णं वेपमाननिःश्वसनं चित्कारमात्रं दीनतायुक्तं दूरात् एकं क्रन्दनं श्रुतवान्।

ततः क्रन्दनहेतुं ज्ञातुं स छात्रान् आदिष्टवान्। छात्रेषु एकः यवनभयव्याकुलाम् असहायां क्रन्दनरताम् एकां कन्यकां क्रोडे स्वीकृत्य समानीतवान्। सा कन्या सन्तापेन दीर्घं निःश्वसती, व्याघ्राक्रान्ता हरिणी इव, अश्रुप्रवाहस्नाता, कम्पमाना आसीत्। बहुधा अन्वेषणेन अपि तस्याः सहचरं सहचरीं वा कोपि शिष्यो न प्राप्तवान्। तां बहुधां क्रन्दनरतां त्रस्तां च दृष्ट्वा सर्वे एव आश्रमवासिनः अश्रुपातं कृतवन्तः।

बहुधा अनुरुद्धा सा बालिका अत्यल्पं दुग्धं पयः पीतवती। पयःपानात्परं ब्रह्मचारिगुरुणा पृष्टा सा उक्तवती यत् सा समीपवर्तिनः एकस्य ग्रामस्य ब्राह्मणस्य कन्यका। कदाचित् मात्रा नदीतटे भ्रमणावसरे एकेन यवनतनयेन सा मातुर्हस्तात् सप्रसभं अपहृत्य वनमार्गम् आनीता। सहसा मार्गे भल्लुकं दृष्ट्वा भीतो यवनः शाल्मलीतरुम् आरूढवान्। तदा बालिका इतस्ततः भ्रमित्वा तपोवनसान्निध्यं सम्प्राप्ता क्रन्दनरता उद्धृता च तपोवनबालकेन इत्येवं बालिकावृत्तान्तं समाप्तम्।

ब्रह्मचारिगुरुवचः श्रुत्वा क्रोधाग्निसमुद्दीप्तः मुनिप्रवरः विक्रमशासने एतादृशः दुराचारः कथमिति पृष्टवान्। तदा ब्रह्मचारिगुरुः योगिराजं प्रति कथितवान् यद् - इदानीं नास्ति विक्रमसमयः। यवनकाले अस्मिन् वेदघोषमुखरिताया भारतभूमेः धर्मीयं परिमण्डलम् अवलुप्तम्। इदानीं तु प्रतिमन्दिरं जयजयनादः, प्रतितीर्थं घण्टानादः, प्रतिमठं वेदघोषः अवलुप्तः। इदानीं यवनैः वेदा स्मृतिशास्त्राणि पुराणानि भाष्याणि च विनष्टानि। एवं बहुधा यवनानां दुराचारः सखेदं वर्णितो ब्रह्मचारिगुरुणा।

वस्तुतस्तु योगिराजः विक्रमादित्यस्य शकविजयकाले समाधिं गतः। अतः न ज्ञायन्ते सप्तदशशतवर्षाणि व्यतीतानि इति। तदा सर्वे जनाः मौनम् आस्थिताः विस्मिताश्च। स योगिवरः आसनविशेषोपविष्टः प्राणायामादिभिः श्वासनिरोधं कृत्वा, कुण्डलिनीप्रबोधं सम्पाद्य, दश इन्द्रियाणि जित्वा, अनाहतनादतन्तुम् आश्रित्य, आज्ञाचक्रं सम्यक् स्पृष्ट्वा, चन्द्रबिम्बं भित्त्वा, तेजःपुञ्जम् अवज्ञाय, सहस्रारचक्रस्य अन्तः प्रविश्य, परं ब्रह्म अनुभूय, तस्मिन् परब्रह्मणि एव रममाणः अमरः आनन्दमात्रस्वरूपः ध्यानोपविष्टः कालवेगं न ज्ञातवान्। ब्रह्मचारिणाम् आचार्यः नमस्कृत्य एवं कथितवान्। भारतवर्षम् इदम् इदानीं विक्रमादित्यशासनकालात् भिन्नमेव।

योगिराजः युधिष्ठिरस्य राज्यशासनकाले समाधिं सम्प्राप्तः। ततः स वैक्रम–समये समाधित उत्थाय पुनः समाधिम् अवलम्ब्य दुराचारमये यवनकाले उत्थितः। स योगी पुनः कन्दरं प्रविश्य समाधेः पूर्वं भारतवर्षस्य वर्तमानकालिकां दशां ज्ञातुमिच्छति इति योगिराजः ब्रह्मचारिणाम् आचार्यं प्रति कथितवान्। एवं समासे पाठसारः प्रस्तुतः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. ब्रह्मचारिगुरुमुखेन बालिकाप्राप्तिवृत्तान्तं संक्षेपेण लिखत।

२. 'भगवन्! श्रूयतां यदि कुतूहलम्। ह्यः सम्पादित-सायन्तन-कृत्ये, अत्रैव कुशाऽऽस्तरणमधिष्ठिते मयि परितः समासीनेषु छात्रवर्गेषु, धीर-समीर-स्पर्शेन मन्दमन्दमान्दोल्यमानासु व्रततिषु, समुदिते यामिनी- कामिनी-चन्दनबिन्दाविव इन्दौ, कौमुदी-कपटेन सुधाधारामिव वर्षति गगने, अस्मन्नीतिवार्तां शुश्रूषुषु इव मौनमाकलयत्सु पतंग-कुलेषु, कैरव-विकाश-हर्ष-प्रकाश-मुखरेषु चञ्चरीकेषु, अस्पष्टाक्षरम्, कम्पमान-निःश्वासम्, श्लथत्कण्ठम्, घर्घरितस्वनम्, चीत्कारमात्रम्, दीनतामयम्, अत्यवधानश्रव्यत्वादनुमितदविष्ठं क्रन्दनमश्रौषम्। - इति व्याख्यात।

३. अथ 'कन्यके! मा भैषीः, पुत्रि! त्वां मातुः समीपे प्रापयिष्यामः, दुहितः! खेदं मा वह, भगवति! भुङ्क्ष्व किञ्चित्, पिब पयः, एते तव भ्रातरः, यत् कथयिष्यसि तदेव करिष्यामः, मा स्म रोदनैः प्राणान् संशयपदवीमारोपयः, मा स्म कोमलमिदं शरीरं शोकज्वालावलीढं कार्षीः' इति सहस्रधा बोधनेन कथमपि सम्बुद्धा किञ्चिद् दुग्धं पीतवती। ततश्च मया क्रोडे उपवेश्य, 'बालिके! कथय क्व ते पितरौ। कथमेतस्मिन्नाश्रमप्रान्ते समायाता। किं ते कष्टम्। कथमरोदीः। किं वाञ्छसि। किं कुर्मः।' इति पृष्टा मुग्धतया अपरिकलित–वाक्पाटवा, भयेन विशिथिलवचनविन्यासा, लज्जया अतिमन्दस्वरा, शोकेन रुद्धकण्ठा, चकितचकितेव कथं कथमपि अबोधयदस्मान् यद् – एषा अस्मिन्नेदीयस्येव ग्रामे वसतः कस्यापि ब्राह्मणस्य तनयाऽस्ति। – इति व्याख्यात।

४. ततः स उवाच – 'महात्मन्! क्वाधुना विक्रमराज्यम्। वीरविक्रमस्य तु भारतभुवं विरहय्य गतस्य वर्षाणां सप्तदश–शतकानि व्यतीतानि। क्वाधुना मन्दिरे मन्दिरे जयजयध्वनिः। क्व सम्प्रति तीर्थे तीर्थे घण्टानादः। क्वाद्यापि मठे मठे वेदघोषः। अद्य हि वेदा विच्छिद्य वीथीषु विक्षिप्यन्ते, धर्मशास्त्राण्युद्धूय धूमध्वजेषु ध्मायन्ते, पुराणानि पिष्ट्वा पानीयेषु पात्यन्ते, भाष्याणि भ्रंशयित्वा भ्राष्ट्रेषु भर्ज्यन्ते, क्वचिन्मन्दिराणि भिद्यन्ते, क्वचित् तुलसीवनानि छिद्यन्ते, क्वचिद् दारा अपह्रियन्ते, क्वचिद् धनानि लुण्ठ्यन्ते, क्वचिदार्त्तनादाः, क्वचिद् रुधिरधाराः, क्वचिदग्निदाहः, क्वचिद् गृहनिपातः' इत्येव श्रूयतेऽवलोक्यते च परितः। – इति व्याख्यात।

५. योगिराजस्य समाध्याचरणं वर्णयत।

६. इदमाकर्ण्य किञ्चित् स्मित्वेव परितोऽवलोक्य च योगी जगाद – "सत्यं न लक्षितो मया समय–वेगः। यौधिष्ठिरे समये कलितसमाधिरहं वैक्रम–समये उदस्थाम्। पुनश्च वैक्रम–समये समाधिमाकलय्य अस्मिन् दुराचारमये समयेऽहमुत्थितोऽस्मि। अहं पुनर्गत्वा समाधिमेव कलयिष्यामि, किन्तु तावत् सङ्क्षिप्य कथ्यतां का दशा भारतवर्षस्येति।" – इति व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. बालिकां सान्त्वयितुं श्यामवटुमादिदेश ब्रह्मचारिगुरुः।

२. यामिनीरूपायाः कामिन्याः कपालबिन्दुरिव समुदितः चन्द्रः।

३. गगनं ज्योत्स्नाव्याजेन सुधाधारामिव वर्षति।

४. ब्रह्मचारिगुरुः अस्फुटवर्णं वेपमाननिःश्वसनं चित्कारमात्रं दीनतायुक्तं कन्दनम् अश्रौषत्।

५. कम्पमानो निःश्वासो यस्मिन् तत् कम्पमाननिःश्वासमिति बहुव्रीहिः।

उत्तराणि-२

६. भयभीता, वेगसहितम् अत्युष्णं पृथुलं निःश्वसती, हरिणी इव शार्दूलाक्रान्ता, नयनवाष्पप्रवाहनैः स्नाता, सकम्पा बालिका छात्रेण अङ्के समानीता।

७. कन्दन्तीं बालिकां दृष्ट्वा नयनवाष्पाणि निरोद्धुम् आश्रमवासिनः असमर्थाः।

८. कुन्दानां कोरकाणि कुन्दकोरकाणि इति षष्ठीतत्पुरुषः। कुन्दकोरकाणाम् अग्राणि कुन्दकोरकाग्राणि इति षष्ठीतत्पुरुषः। कुन्दकोरकाग्राणि इव दन्ताः यस्याः सा कुन्दकोरकाग्रदती, ताम् इति बहुव्रीहिः।

उत्तराणि-३

९. बहुधा सम्बोधिता बालिका किञ्चित् पयः पीतवती।

१०. सा बाला समीपस्थे ग्रामे वासिनः ब्राह्मणस्य एकस्य कन्यका।

११. वाचः पाटवं वाक्पाटवम् इति षष्ठीतत्पुरुषः। न परिकलितम् अपरिकलितम् इति नञ्समासः। अपरिकलितं वाक्पाटवं यस्याः सा अपरिकलितवाक्पाटवा इति बहुव्रीहिः।

१२. वचनानां विन्यासः वचनविन्यासः इति षष्ठीतत्पुरुषः। विशिथिलः वचनविन्यासः यस्याः सा विशिथिलवचनविन्यासा इति बहुव्रीहिः।

उत्तराणि-४

१३. कदाचित् मात्रा सह ब्राह्मणकन्यका नदीतटे भ्रमति स्म तदा यवनतनयः मातुर्हस्तात् सप्रसभं ताम् अपहृतवान्।

१४. यवनतनयः छुरिकां दर्शयित्वा बालिकाक्रन्दनं शमयितुम् इष्टवान्।

१५. यवनतनयः भल्लूकं दृष्ट्वा भयात् शल्मलीतरुम् आरूढवान्।

१६. भल्लूकः कालकम्बल आसीत्।

उत्तराणि-५

१७. वीरविक्रमस्य भारतवर्षं त्यक्त्वा गतस्य सप्तदशशतवर्षाणि गतानि।

१८. यवनकाले वेदाः विच्छिद्य मार्गेषु विक्षिप्यन्ते।

१९. यवनकाले मन्दिराणि भिद्यन्ते तुलसीवनानि छिद्यन्ते च।

२०. यवनकाले स्मृतिशास्त्राणि उत्तोल्य अग्निषु दह्यन्ते, पुराणानि चूर्णीकृत्य जलेषु प्रक्षिप्यन्ते भाष्याणि भ्रंशयित्वा भर्जनपात्रेषु भर्ज्यन्ते च।

उत्तराणि – ६

२१. शकान् पराजित्य जयघोषेण राजधानीमायातः वीरविक्रमः।

२२. विक्रमादित्यस्य श्रीवत्सः इति अपरं नाम।

उत्तराणि-७

२३. योगिराजः कुण्डलिन्याः प्रबोधं सम्पादयति।

२४. योगिराजः दशेन्द्रियाणि जयति।

२५. योगिराजः समाधौ परमब्रह्मणः साक्षात्कारं सम्पादयति।

२६. योगिराजः परमे ब्रह्मणि रममाणो भवति।

२७. योगिराजे दृष्टाः सत्पुरुषाः, नदीनां धाराः, नगराणां पुरातनी स्थितिः, गिरीणां पूर्ववद् आकारः, अरण्यानां गहनता च यवनकाले न दृश्यन्ते।

उत्तराणि – ८

२८. योगिराजः विक्रमशासनात्पूर्वं कस्य युधिष्ठिरस्य शासनकाले समाधिमग्नः।

२९. योगिराजः विक्रमशासनकाले पुनः समाधिं गतः यवनकाले उत्थितः।

३०. योगिराजः समाधौ प्रवेशात्पूर्वं भारतवर्षस्य वर्तमानदशां ज्ञातुम् इच्छति।

॥ इति दशमः पाठः ॥